

Het probleem met de ontkenning

We moeten onze kinderen – en daar reken ik onder meer onze jeugd toe die haar informatie grotendeels online verschaft, maar ook Donald Trump, Viktor Orbán, Jair Bolsonaro, Rodrigo Duterte c.s. – leren dat wat zij zeggen consistent, herhaalbaar en controleerbaar moet zijn. Waarom? Omdat we op die manier oorlogen kunnen voorkomen, en identiteitsconflicten, genocide en ander onvoorstelbaar leed kunnen tegengaan. We moeten onze kinderen leren om meningen en feiten van anderen te controleren op grondslag (liefst met bronvermelding), herhaalbaarheid en consistentie. We moeten ze leren dat een theorie kan evolueren en nooit kan pretenderen de uiteindelijke, zekere waarheid te zijn: dat het altijd mogelijk blijft dat de theorie weerlegd wordt en vervangen wordt door een andere theorie, dat zelfs een volwassen theorie falsifieerbaar is en voortdurend zoekt naar bewijzen van haar tegendeel (Popper, 1978). Dit allemaal, opdat onze kinderen niet zomaar dingen zeggen en dat ze niet zomaar vallen voor wie, of voor wat voor leerstelsel dan ook. Zodat zij de verantwoordelijkheid kunnen krijgen voor de wereld en het behoud daarvan, en zodat zij zich kunnen voorbereiden op die wereld en de vernieuwing daarvan (Arendt, 1954). Dat betekent onder meer dat onze kinderen veel zullen moeten lezen en veel zullen moeten overdenken: dat zij boeken en artikelen kritisch bestuderen, dat zij bronnen voor feiten en meningen verifiëren en aandragen (en noteren voor later) en dat zij daarmee een consistent betoog neerzetten dat de toets van de controleerbaarheid en de herhaalbaarheid kan doorstaan, en dat zij daarover in openheid discussiëren om hun ideeën te toetsen en waar nodig te vervangen door andere, betere ideeën. Maar die aansporing betreft zeer zeker ook de kunst van het zwijgen, “want hoe minder onzin je uitkraamt, hoe interessanter het wordt” (Weski, 2020). En, waar twijfel bestaat, is zwijgen de beste optie.

Gelukkig kunnen onze kinderen een beroep doen op een veelheid aan rijke en betrouwbare bronnen van kennis over hoe zij tot een overtuigende, consistente en controleerbare stellingname kunnen komen. De bibliotheken staan nog steeds overeind, ondanks de concurrentie die zij moeten aangaan met de online media. De oude Grieken en Romeinen, bijvoorbeeld, hebben ons een prachtig en veelomvattend arsenaal aan voorschriften voor een solide argumentatie nagelaten, inclusief een uitgebreide inventarisatie van argumentatiefouten, verbale vuiststoten die in het politiek debat toegepast kunnen worden (Leeman and Braet, 1987). De klassieken wilden hiermee het debat enerzijds zuiveren, maar schroomden er anderzijds evenmin voor die drogredenen in te zetten ten faveure van hun eigen belangen. Denk aan het spelen op de man (*argumentum ad hominem*) in plaats van op de inhoud, of de jij-bak (*tu quoque*) die de eigen fout goedpraat met de fout van de tegenstander, of het beroep op hartstochten (*argumentum ad populum*) in plaats van de rede. In beide gevallen verschaft deze kennis inzicht in de mechanismen van de overtuiging en kan het ontvangers van gekleurde boodschappen helpen de ware intenties ervan te achterhalen en zich er zonodig tegen te wapenen. Maar ook vele anderen hebben bijgedragen aan het rijke bronnenmateriaal waaruit de retoricus in spe en de ‘gewapende’ luisteraar kunnen putten (Van Eemeren and Grootendorst, 1997).

Toch is er een gebied dat nog niet goed ontsloten is voor onze kinderen en dat (daardoor) voor veel problemen zorgt. Dat is het gebied van de ontkenning. Het gebied van ‘het niet’, van het tegenovergestelde, van de negatie, van het onmogelijke tegenover het mogelijke. Dat gebied betreft alles behalve het ontkende. Daarmee is het zo omvangrijk dat hier vele opvattingen naast of tegenover elkaar kunnen bestaan, soms zonder elkaar ogenschijnlijk te

hinderen. Als we afzien van wat wij verstaan onder goed en fout dan is de kans dat iets goed gaat minimaal in vergelijking met de kans dat iets fout gaat. Eenvoudigweg omdat het aantal mogelijkheden dat iets fout kan gaan oneindig is en het aantal mogelijkheden dat iets goed kan gaan uiterst beperkt. Of zoals het adagium van Murphy “Alles dat mis kan gaan, gaat ooit mis” het stelt, strekt het gebied van ‘niet goed’ zich uit tot onafzienbare proporties.

Door die immense omvang van dat ‘ont-kende’ gebied en de mogelijke principiële verschillen tussen opvattingen, kunnen uitspraken met een ontkenning zorgen voor onbegrepen begripsverwarringen. Neem het alledaagse voorbeeld van dat doosje laurierdrop waarop nadrukkelijk staat “zonder toegevoegde suiker, zout of kleurstoffen”. Een kritische consument zou kunnen opmerken dat er dan wel geen suiker enzovoort aan de drop is toegevoegd, maar dat er wellicht vele andere stoffen zijn toegevoegd die mogelijk zo schadelijk zijn dat we zelfs hun namen niet in onze mond durven te nemen. Een logicus zal dat probleem beamen. Niet x staat in feite voor alles in het universum behalve x. “Ik zei toch dat er geen suiker, zout of kleurstoffen aan toegevoegd waren”, kan de producent fijntjes opmerken als er meelwormen tussen de dropjes krioelen. (Er is overigens nog een ander probleem met deze uitspraak, zal de logicus stellen. Dat komt door het woordje “of”. Volgens zijn waarheidstabellen is deze uitspraak “zonder toegevoegde suiker, zout of kleurstoffen” immers waar als er ofwel geen suiker is toegevoegd, ofwel geen zout, ofwel geen kleurstoffen. Als er maximaal twee van de drie ingrediënten zijn toegevoegd, dus. iets heel anders dan geen zout, suiker en kleurstoffen.) Zo ontstaat er door de ontkenning een gebied waarin betekenissen zich min of meer vrijelijk lijken te kunnen vormen en zich gemakkelijk kunnen voegen naar uiteenlopende opvattingen en belangen van betrokkenen. “I did not have sexual relations with that woman”, zei president Clinton in dat beruchte interview (President Bill Clinton op CBSN, 1998) en hij schiep daarmee een groot domein van mogelijkheden in het verlengde van de waarheid van zijn uitspraak, met een nasleep van grote omvang en een forse verspilling van retorische en politieke energie. Wat voor soort relaties had hij dan wel gehad met die vrouw? Was het wel een relatie? Was het een meisje in plaats van een vrouw? Of lag de crux bij de meervoudsvorm “relations” en betrof het een “relation”? Kortom, met de aldus geformuleerde ontkenning verwijst de spreker naar ontelbare mogelijkheden die we onmogelijk allemaal kunnen evalueren, en waarover mogelijk tegenstrijdige opvattingen naast elkaar kunnen voortleven.

Daarmee komen we op het precaire terrein van een specifiek soort ontkenning: de leugen. “De aard van de leugen houdt in dat de leugenaar zich volledig bewust is van de waarheid die hij creëert. Je liegt niet over wat je niet weet, je liegt niet als je een fout maakt waaraan je bezwijkt, je liegt niet als je ongelijk hebt.” (Sartre, 1995) Met de leugen ontkent de spreker – in deze opvatting – de waarheid opzettelijk en te kwader trouw, met het oogmerk om het eigen belang te dienen. Maar iemand kan ook zomaar de waarheid schenden, als kletsmaajoor die alles zegt wat in hem opkomt. Michel Foucault beschrijft dat met die ene ongunstige betekenis van het woord *parrhêsia*: “alles zeggen, in de zin dat je om het even wat zegt, wat je ook maar denkt, alles wat de zaak die je verdedigt maar ten goede kan komen, alles wat het belang van de spreker maar kan dienen, [...] zeggen wat er in je opkomt, zonder je te beroepen op enig principe van de rede of de waarheid.” (Foucault, 2011) Daarmee schetst Foucault niet alleen de toestand van de gebrekkige democratie in de stadstaat die Plato weergeeft, maar ook de situatie die we gemakkelijk kunnen herkennen in de uitspraken van enkele van onze (wereld)leiders in de verre en recente geschiedenis.

De waarheid verdraaien of omdraaien om het eigenbelang te dienen, lijkt van alle tijden. Zulke verdraaiingen en het gebrekkig denken dat ervoor nodig is, veroorzaken volgens Hannah Arendt naar alle waarschijnlijkheid een perversiteit die zij verdorvenheid noemt: “[De] afwezigheid van denken is geen domheid; ook bij erg intelligente mensen komt ze voor, en een verdorven hart is niet de oorzaak; waarschijnlijk is het omgekeerde het geval, met name dat verdorvenheid veroorzaakt wordt door afwezigheid van denken.” (Arendt, 2015) Juist die verdorvenheid als motor van het eigenbelang opent het wijde terrein van de misleiding, de vertekening en de ‘ont-kenning’. Enkele voorbeelden.

Zo hielden ontdekkingsreizigers gegevens achter om gemor of muiterij te voorkomen: “Tijdens zijn eerste oversteek vervalste Columbus, zoals hij in het scheepsjournaal van de Santa Maria noteert, zijn gegevens over de afgelegde afstand ‘opdat de bemanning vanwege de lengte van de reis niet onwillig wordt’. Vasco da Gama liet met het oog op een dreigende muiterij tijdens een storm voor de Oost-Afrikaanse kust het kompas, de kaarten en meetinstrumenten van zijn kapiteins en officieren in zee gooien.” (Sloterdijk, 2006)

Zo labelden Amerikaanse kolonisten de Britse belastingen in 1775 als slavernij en was het volkslied van Engeland, “Rule Britannia, rule the waves / Britons never will be slaves”, welbeschouwd een groteske en bizarre “roep om vrijheid in de vroegmoderne wereld [die] het luidst opklonk vanuit een werelddeel dat geheel en al van slavernij afhankelijk was.” Al waren er ook wel kritische stemmen over de belastingkwestie: “Waar ligt het verschil [vroeg de arts Benjamin Rush uit Philadelphia zich af] tussen de Britse senator die zijn medeburgers in Amerika tot slaaf wil maken door hun belastingen op te leggen die tegen de wet en de gerechtigheid ingaan, en de Amerikaanse patriot die zijn Afrikaanse broeders tot slavernij veroordeelt, ingaand tegen de rechtvaardigheid en de menselijkheid?” (Lepore, 2020)

Zo kreeg het debat in Amerika tussen Federalisten en Anti-Federalisten rond 1791 al vorm in de kranten en begonnen de eerste contouren van het partijstelsel zich al in deze partijgedrukte media af te tekenen. “De kranten in de vroege republiek waren niet toevallig of onbedoeld partijgedrukt; ze waren totaal en hartstochtelijk partijgedrukt. Ze waren niet in de eerste plaats gericht op het vaststellen van feiten; ze waren vooral gericht op het aanwakken van de ideeënstrijd.” (Lepore, 2020) De pers was al vroeg een verdachte bron en verlengstuk van partijbelangen en middel tot ont-kenning; ze vraagt nog steeds om kritische reflectie.

Zo twitterde Donald J. Trump op 23 juni 2020 (inmiddels vinden dan op Amerikaanse bodem wereldwijd gezien ruim een kwart van alle sterfgevallen en van alle besmettingen als gevolg van het coronavirus plaats) het volgende voorbeeld van struisvogelpolitiek: “Cases are going up in the U.S. because we are testing far more than any other country, and ever expanding. With smaller testing we would show fewer cases!” Met andere woorden: als we meer kijken, dan zien we ook meer, en als we minder vaak zouden kijken, zouden we ook minder zien... Daarmee sluit de spreker de ogen voor de mogelijke ernst en omvang van de besmettingen, en vooral voor wat er aan gedaan zou moeten worden. Een ernstig geval van ont-kenning en van verdorvenheid als gevolg van afwezigheid van denken, om met Hannah Arendt te spreken. Het is eveneens een bijzonder geval van ‘survivor bias’ dat herinnert aan de militaire strategen in 1941 die de plaatsen analyseerden van de kogelgaten in de aangeschoten vliegtuigen die terugkwamen uit het gevecht, om daarmee te bepalen waar het vliegtuig het kwetsbaarst was. Totdat Abraham Wald als lid van dit team opmerkte dat ze hiermee helemaal geen informatie hadden over de vliegtuigen die het niet hadden overleefd. De vliegtuigen die ze analyseerden, waren immers allemaal teruggekeerd. De kogelgaten in deze vliegtuigen gaven eerder het tegendeel aan: als je daar geraakt werd, was de kans op terugkeer groot. Waar de overlevende vliegtuigen niet geraakt waren, zouden

zich dus de zwakke punten moeten bevinden. (Wald, 1943) Het ont-kende gebied laat zich dus wel in zijn contouren identificeren, een kritische analyse van wat er zich precies in dit gebied afspeelt, blijft een zaak van onzekerheden, gissingen en veronderstellingen. Die informatie hebben we eenvoudigweg (nog) niet tot onze beschikking.

Afwezigheid van kennis, het niet-weten, kan sommigen niettemin rust brengen; toch blijft voor onze kinderen de opdracht staan om te blijven zoeken naar controleerbare kennis, ondanks de bijbehorende onrust. “Wie iets aan de weet is gekomen beseft met terugwerkende kracht wat niet-weten hem opleverde. [...] bijvoorbeeld Cicero, die zegt: ‘Ongetwijfeld is de onkunde over toekomstige kwaden nuttiger dan kennis’.” (Sloterdijk, 2009). Of om Cicero met de Nijmeegse graffiti-tag te parafraseren: “Wees slim, blijf dom”, wat we onze kinderen in dit geval dus juist niet aan zullen raden maar zouden willen voorhouden als pedagogisch alternatief.

Hoe kunnen we het gebied van de ontkenning dan aftekenen ten opzichte van wat we kunnen bevestigen, hoe kunnen we dit bijna onafzienbare terrein het beste verkennen en in kaart brengen? Laten we er eerst eens doorheen wandelen aan de hand van twee gidsen en kijken wat we er aantreffen.

Wanneer we uitspraken doen over de wereld gebruiken we taal. We kunnen die taal onder meer modelleren met een zogenaamde betekenisleer. Dat is een formeel systeem dat aan zinnen een betekenis toekent. In de logica vinden we daarvan voorbeelden die met de verzamelingenleer werken. Als we bijvoorbeeld willen beoordelen wat de betekenis is van de zin “Jan is kaal”, dan moeten we volgens die betekenisleer kijken in de verzameling van alle kale mensen, dieren en dingen. Als “Jan” in die verzameling zit, dan is de betekenis van de zin “Jan is kaal” waar; zit “Jan” niet in die verzameling, dan is de betekenis van die zin onwaar (Dowty et al., 1985). Op deze manier kan deze betekenisleer de werkelijkheid modelleren; hiervoor moeten we verzamelingen van mensen, dieren en dingen met specifieke eigenschappen inventariseren aan de hand van hun eigenschappen, door naar de “echte” wereld te kijken. Toegegeven, dit is een vereenvoudigde voorstelling van zaken die nog geen recht doet aan alle verfijnde nuances die de echte taal ons biedt. Niettemin kunnen we met deze benadering een verhelderend blik werpen op wat de ontkenning van een zin behelst. Als we de betekenis van de zin “Jan is niet kaal” binnen deze context willen vaststellen, dan zien we dat die zin verwijst naar “alles behalve kaal”, dat wil zeggen dat “Jan” tot alle mogelijke en willekeurige verzamelingen kan behoren, behalve tot de verzameling van kale mensen, dieren en dingen. Dat zijn vele verzamelingen, en daar zit ook meteen het probleem. Omdat je met een negatie van een zin zo veel kunt aanduiden zonder het echt te benoemen, kan deze negatie leiden tot vele gevolgtrekkingen en betekenissen die – als ze impliciet blijven – misverstanden kunnen veroorzaken in de argumentatie en de communicatie. Delen de deelnemers aan het betreffende gesprek dan nog wel dezelfde uitgangspunten? Is het dan nog wel terecht dat ze het eens of juist oneens zijn? Een ontkenkende zin schept, met andere woorden, een werkelijkheid die gevuld kan worden met uiteenlopende verwachtingen. Jean-Paul Sartre illustreert dit aan de hand van een voorbeeld (Groot, 2000). “Iemand heeft in een café een afspraak met een zekere Pierre. Maar wanneer hij binnenkomt, is Pierre er niet. Het hele café, schrijft Sartre, wordt op dat moment een achtergrond die slechts verwijst naar één punt: Pierre - die er niet is. [...] waar hij had moeten zijn, is een ‘niet’, en dat ‘niet’ is bijna tastbaar.” Hier ontstaat voor de hoofdpersoon een ontologisch gat, een gat met betekenis. Wat voor de een een gewoon café is, is voor de ander een plaats waar iemand nadrukkelijk ontbreekt.

Maar, zal de logicus toevoegen, dit probleem van de meerduidigheid geldt alleen voor de ontkenning van een zin (“Jan is niet kaal”); het probleem gaat niet op voor de ontkenning van een woord. Met de uitspraak “Jan is ‘niet-kaal’” (Jan heeft de eigenschap van het niet-kaal-zijn), verwijzen we naar een precies te omschrijven verzameling, namelijk die van de niet-kale dingen. Als Jan in de verzameling met niet-kale dingen zit – die, toegegeven, heel groot kan zijn, maar die wel goed gedefinieerd en controleerbaar is – gaat de eigenschap ‘niet-kaal’ voor hem op. Er is dus een verschil tussen de ontkenning van een zin – deze opent schier oneindige gebieden van mogelijke betekenissen – en de ontkenning van een woord, een eigenschap, die heel precies is omdat er een controleerbare definitie van bestaat. Vergelijk de ontkenkende zin die we hiervoor zagen “I did not have sexual relations with that woman” met de ontkenning van het sleutelwoord “sexual”: “I had non-sexual relations with that woman”. De eerste ontkenning staat open voor velerlei interpretaties en evaluaties, de tweede is eenduidig en staat slechts één evaluatie toe.

Een andere gids die ons door het onontgonnen gebied van de ontkenning kan leiden is Marcus du Sautoy. In zijn boek met de betekenisvolle titel *What we cannot know* (Du Sautoy, 2016) presenteert hij vier kwadranten van de kennis, met daarin de dingen die we – bewust of onbewust – weten en niet weten. In het eerste kwadrant vinden we de dingen waarvan we weten dat we ze weten, onze bewuste kennis, onze theorieën die nog niet ongeldig verklaard zijn. In het tweede kwadrant vinden we de dingen waarvan we weten dat we ze (nog) niet weten, de dingen die we nog moeten uitzoeken en waarover we theorieën aan het ontwikkelen zijn. In het derde kwadrant komen de dingen waarvan we niet weten dat we ze weten, onze drijfveren en rationalisaties, het terrein van de dieptepsychologie en de sociale psychologie bijvoorbeeld; zodra hierover theorieën geformuleerd worden, verhuizen ze naar het eerste of het tweede kwadrant. In het vierde kwadrant zitten, heel lastig te bevatten maar wel van belang voor ons onderwerp, de dingen waarvan we niet weten dat we ze niet weten. Dat betreft het vermoedelijk oneindige gebied van de nog niet ontdekte ontdekkingen. Daarin zaten ooit de dingen die nog een paradigma nodig hadden totdat toetraden tot het eerste of tweede kwadrant. Denk bijvoorbeeld aan de opvatting dat de aarde niet het middelpunt van het heelal is, de mechanica van Newton, de relativiteitstheorie, de kwantummechanica. Maar denk ook aan de dingen waarnaar we niet zochten maar die we toch vonden, op onze zoektocht naar iets totaal anders, zoals de penicilline, het theezakje, het teflon, de klittenband, of denk aan alle informatie die ons vanwege de ‘survivor bias’ niet bereikt(e). Alle kwadranten van Du Sautoy behalve het eerste kwadrant gaan over dingen die de ontkenning betreffen: het zijn dingen die we niet of niet-bewust weten of beide. Door die eigenschap – van de ontkenning – kunnen we over deze dingen geen consistente uitspraken doen die we kunnen controleren en herhalen; als dat wel zo blijkt te zijn, dan verhuizen ze onmiddellijk naar het eerste kwadrant waar ze een plek verwerven in onze ‘kennisbibliotheek’. (De dingen in het eerste kwadrant, overigens, blijven – naar Popper – voortdurend openstaan voor kritiek en alternatieve, betere verklaringen; daarover vindt het wetenschappelijke debat plaats.) Ook deze gids, toont ons een beperkt gebied van dingen die we (kunnen) weten versus de mogelijk oneindige gebieden van de ontkenning.

Wat blijft staan, is dat het gebied dat de ontkenning beschrijft een terra incognita is dat voor veel verwarring zorgt (behalve als we het hebben over de woord-ontkenning waarvoor een goed gedefinieerde verzameling bestaat). Als we spreken over iets wat niet bestaat,

leidt dat onvermijdelijk tot onverzoenbare tegenstellingen. Alles wat we over iets niet-bestaands zeggen, leidt – volgens de wetten van de logica – tot een paradox omdat het tegelijkertijd waar en onwaar is: aan het niet-bestaande kunnen willekeurig welke eigenschappen dan ook toegekend worden, zonder dat daarvoor enige grond is. En, als mensen spreken over zaken waarvan we niet weten of ze bestaan, leidt dat (nog steeds) tot vaak onverzoenbare tegenstellingen en inconsistenties, vooral binnen de politiek, de religie en de pseudo-wetenschappen. “Als we zeggen ‘niet zijn’, dan spreken we denk ik niet over iets dat tegengesteld is aan ‘zijn’, maar slechts over iets dat ervan verschilt”, laat Plato de Vreemdeling tegen Parmenides zeggen in De Sofist. Iets wat niet groot is, gaat de Vreemdeling verder, is niet eenvoudigweg klein, maar verwijst naar alles wat verschilt van het grote (Horn, 2001). Ook bij deze wijsgeer verwijst de ontkenning van een zin in principe naar een oneindig aantal mogelijke eigenschappen.

Het probleem met de ontkenning is dat het ‘ont-kende’ onkenbaar is en dat iedereen zich er een eigen voorstelling bij kan maken, wat kan leiden tot lastige begripsverwarring en meningsverschillen. We zouden onze kinderen – de (wereld)leiders inclusief – daarom moeten leren om ontkenkende uitspraken te vermijden als de controleerbaarheid, de herhaalbaarheid en de consistentie ertoe doen. Dat kan op twee manieren. De eerste zagen we al bij het alternatief voor de beruchte uitspraak van Bill Clinton: door de eigenschap waar het om draait expliciet te ontkennen (“I had a *non-sexual* relation with that woman”) als alternatief voor de ontkenkende zin (“I did not have sexual relations with that woman”). Op die manier verwijdt de spreker de vele mogelijke betekenissen die aan de ontkenkende zin kleven. In het voorbeeld gaat het bij die vele mogelijke betekenissen om ‘*alles behalve “I had sexual relations with that woman”*’, wat neerkomt op een schier oneindig aantal mogelijke activiteiten, verhoudingen en omstandigheden. Terwijl de eigenschap “non-sexual”, al kost dit wel enige moeite, heel precies te definiëren is waardoor de uitspraak controleerbaar wordt. De tweede manier om een ontkenkende uitspraak te vermijden is het gebruik van een positieve, zo exact mogelijke omschrijving van wat er aan de orde is, dus zonder ontkenning, bijvoorbeeld: “My relation with that woman was purely professional”. Kortom: een uitspraak die controleerbaar, herhaalbaar en consistent is. Beide manieren vragen enige inspanning: de precieze definitie van negatieve begrippen zoals “non-sexual” enerzijds, of de heldere verwoording van de positief geformuleerde boodschap met de bijbehorende intenties zonder ontkenningen op een wijze die openstaat voor inhoudelijke discussie anderzijds.

Het kost iets meer moeite, maar we krijgen er zoveel voor terug.

Rijk Willemse, Arnhem, augustus 2020

Bronnen

- Arendt, H., 2015. Denken, 5th ed, Trilogie “Het leven van de geest.” Klement, Zoetermeer.
- Arendt, H., 1954. The Crisis in Education.
- Dowty, D.R., Wall, R.E., Peters, S., 1985. Introduction to Montague Semantics. D. Reidel Publishing Company.
- Du Sautoy, M., 2016. What we cannot know. 4th Estate.
- Foucault, M., 2011. De moed tot waarheid. Boom.
- Groot, G., 2000. Jean-Paul Sartre, in: Filosofen van deze tijd. Prometheus, pp. 103–119.
- Horn, L.R., 2001. A Natural History of Negation. CSLI Publications.
- Leeman, A.D., Braet, A.C., 1987. Klassieke Retorica. Noordhoff.
- Lepore, J., 2020. Deze Waarheden. Arbeiderspers.
- Popper, K., 1978. De Groei van Kennis. Boom.
- President Bill Clinton op CBSN, 1998. The way it was.
- Sartre, J.-P., 1995. Das Sein und das Nichts - Versuch einer phänomenologischen Ontologie. Rowohlt.
- Sloterdijk, P., 2009. Sferen - Schuim, 1st ed. Boom, Amsterdam.
- Sloterdijk, P., 2006. Het kristalpaleis, een filosofie van de globalisering, 1st ed. Sun, Amsterdam.
- Van Eemeren, F., Grootendorst, R., 1997. Studies over argumentatie. Boom.
- Wald, A., 1943. A Method of Estimating Plane Vulnerability Based on Damage of Survivors. Statistical Research Group, Columbia University.
- Weski, I., 2020. Zomergasten, VPRO, 26 juli 2020.